

I. ROZPRAWY

Witold Tyborowski (Poznań)

Starobabilońskie prawo sądowe w świetle listów z epoki*

WSTĘP

Jedną z najważniejszych grup przepisów prawnych jest tzw. prawo sądowe, którego regulacje stoją na straży trwałości wszystkich działów prawa, ponieważ z łamania ich wynikają spory i procesy sądowe. W nich rozstrzyga się, która ze stron postępowała zgodnie z prawem, a która nie i jakie mają być tego konsekwencje. Prawo sądowe musi więc istnieć wszędzie tam, gdzie łamane są objęte prawem zasady współżycia społecznego, czyli we wszystkich systemach prawnych. Jego postać wiele nam mówi o poziomie kultury prawnej danego państwa i społeczeństwa. Aby jednak mogło funkcjonować prawo sądowe, samo powinno być ujęte w określone normy, które dotyczą procedur śledczych i sądowych.

Z okresu starobabilońskiego, który obejmuje około czterech stuleci funkcjonowania państw amoryckich na Bliskim Wschodzie (2004–1595 p.n.e.), zachowało się nieco ponad sto dokumentów procesowych¹, które w różny sposób ukazują przebieg procedur sądowych, a które z pewnością stanowią tylko fragment ówczesnej dokumentacji². Celem ich spisywania było utrwalenie wyniku konkretnego procesu

* Publikacja powstała przy współfinansowaniu z projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki nr 2018/29/B/HS3/01690.

¹ Wszystkie skróty użyte w niniejszym artykule zostały sporządzone według wzoru z *The Assyrian Dictionary of the University of Chicago*, Chicago 1956.

² J.D. Fortner (*Adjudicating Entities and Levels of Legal Authority in Lawsuit Records of the Old Babylonian Era*, A Dissertation Submitted to the School of Graduate Studies Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, UMI Company 1996, s. 17) wyróżnia dwa rodzaje dokumentów procesowych:

sądowego, co miało być zabezpieczeniem nowego stanu prawnego. Choć dokumenty te jedynie streszczają owe procedury, to i tak są cennym źródłem do badań nad prawem sądowym tego okresu. W świetle tego materiału przewód sądowy przebiegał w schematyczny sposób, poczynając od wszczęcia postępowania z powództwa jednej ze stron³, poprzez odpowiednie procedury dochodzeniowe, aż do oddalenia oskarżenia bądź ogłoszenia wyroku⁴. Ze sposobu, w jaki przedstawiane są procesy w tych dokumentach, wynika, że w tym okresie istniały zasady, według których przeprowadzane było postępowanie sądowe. Same teksty też mają w większości standardową postać i były uznawane za dokumenty procesowe (*tuppi dīnim*; dosł. *tabliczka procesowa*), jak je nazywano w innych tekstach⁵.

Problemem, jaki wiąże się z pojęciem starobabilońskiego prawa sądowego, jest to, czy występowało ono w tym okresie w formie usystematyzowanej, tworząc zbiór odrębnych przepisów prawnych, pochodzących od organu stanowiącego prawo, czy też były to jedynie niepisane zasady i zwyczaje, powstałe wskutek uporządkowania doświadczeń z praktyki sądowej. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie argumentów przemawiających za istnieniem w tym okresie odgórnie uregulowanego prawa sądowego. Warto przypomnieć, że okres starobabiloński w dziejach

lawsuit records (90 dokumentów) i *associated documents*, które dzieli na dwie podgrupy (łącznie 23 dokumenty). W wydanej w tym samym roku dwutomowej monografii poświęconej przedstawieniu procesu w dokumentach procesowych w okresie starobabilońskim (*Prozessurkunden*) Eva Dombradi (*Die Darstellung des Rechtsaustrags in den Altbabylonischen Prozessurkunden I*, Stuttgart 1996, s. 10–11) nie uściśla, ile tekstów stanowi podstawę opracowania, ponieważ opiera swoją pracę na wszystkich dokumentach prawnych (*Gerichtsurkunden*), które mogą stanowić jakąkolwiek informację o funkcjonowaniu sądownictwa starobabilońskiego. Jest to lista kilkuset dokumentów, gdyż za dokument prawny uważa się w asyriologii wszelkie teksty związane z działaniami prawnymi, w tym transakcjami kupna–sprzedaży, pożyczek, najmu etc. W załączniku w tomie II (s. 151–160) autorka zamieszcza sygnatury 334 wykorzystanych dokumentów. Na temat systematyzacji dokumentów procesowych por. R. Westbrook, *Introduction. The Character of Ancient Near Eastern Law* [w:] R. Westbrook (red.), *A History of Ancient Near Eastern Law*, Leiden – Boston 2003, s. 7–8.

³ Starożytna Mezopotamia nie знаła oczywiście instytucji prokuratury, choć w niektórych przypadkach dochodzenie mogło być wszczęte z inicjatywy pałacu, o czym świadczą Prawa Esznunny § 50. Por. R. Yaron, *Laws of Eshnunna*, Jerusalem 1988, s. 268–270; E. Lipiński, *Prawo bliskowschodnie w starożytności. Wprowadzenie historyczne*, Lublin 2009, s. 101.

⁴ Zarówno z dokumentów procesowych, jak i niektórych przepisów praw wynika, że oddalenie skargi bądź uniewinnienie (*ūl ibaqqar*, §§ 150, 179; *ūtaššar*, §§ 20, 103, 130, 227, 249) było dość częstą procedurą, a po zakończonym procesie strony nierzadko składały przysięgę, że nie wrócą do zamkniętej sprawy. Kiedy to się zdarzało, sędziowie najpierw sprawdzali zasadność nowej skargi, a w razie jej braku karali stronę wnoszącą skargę. Por. A.F. Walther, *Das Altbabylonische Gerichtswesen*, Leipzig 1917, s. 244–246; J.G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung und die Streitbeendigung im altbabylonischen Prozessrechte*, Leipzig 1922, s. 36–39; G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I: *Legal Commentary*, Oxford 1956, s. 479–480; E. Dombradi, *Die Darstellung des Rechtsaustrags... I*, s. 342.

⁵ Na przykład AbB 135:2' poniżej lub po prostu *kunukkum*, np. AbB 11 183:22', zob. CAD K, 543, *sealed clay tablet*. Por. J.G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung...*, s. 35–36.

prawodawstwa zajmuje szczególne miejsce, gdyż obejmuje pierwszą w dziejach świata epokę intensywnej działalności prawodawczej władców ówczesnych państw. To właśnie wtedy sporządzono monument zwany Prawami Hammurabiego, ufundowany krótko przed 1750 r. p.n.e., oraz inne południowomezopotamskie zbiory prawne, Prawa Esznunny (XVIII w. p.n.e.) i Prawa Lipit-Ištara (XX w. p.n.e.), spisane wkrótce po Prawach Urnammu (przełom XXII i XXI w. p.n.e.), najstarszym z dotychczas znanych zbiorów. Istnienie odrębnego prawa sądowego, którego przepisy były dziełem władzy najwyższej, będzie wskazywać na znacznie większe zaangażowanie władz państwowych w działalność prawodawczą, niż wynika to z samego spisania wspomnianych monumentów, które i tak wśród historyków prawa uznawane są za niezwykle osiągnięcia kultury prawnej starożytnej Mezopotamii. Warto uściślić, że pojęcia „prawo sądowe”, o jakim jest mowa w tym artykule, nie obejmuje ustroju sądów i ich organizacji, ponieważ ówczesne sądownictwo opierało się na hierarchii urzędniczej oraz administracji świątynnej i nie miało przejrzystej struktury, poza tym że na jego szczycie stał król, którego władzy sądowniczej podlegały najważniejsze przestępstwa⁶.

Problem, czy procedury sądowe w okresie starobabilońskim przebiegały według ustalonych zasad, czy nie, był dotychczas niejednokrotnie poruszany w nauce, o czym świadczą trzy monografie poświęcone tej tematyce, autorstwa Arnolda-Friedricha Walthera, Juliusa-Georga Lautnera i Evy Dombradi⁷ oraz liczne komentarze dotyczące prawa sądowego zawartego w zbiorach prawnych tego okresu⁸. Prawu sądowemu poświęcano także uwagę w komentarzach pisanych przy okazji publikacji zbiorów dokumentów z tej epoki wydawanych od końca XIX w. aż do dziś⁹. W żadnej z tych publikacji nie porusza się jednak problemu,

⁶ Najdobitniej wyraża to § 48 Praw Esznunny: sprawa o życie podlega królowi (*awat napištim ša šarrimma*), R. Yaron, *Laws of Eshnunna*, s. 44. Na temat starobabilońskiego sądownictwa zob. A.F. Walther, *Das Altbabylonische Gerichtswesen*, s. 105–167; R. Harris, *Ancient Sippar. A Demographic Study of an Old Babylonian City (1894–1595)*, Leiden 1975, s. 116–140; E. Dombradi, *Die Darstellung des Rechtsaustrags... I/II*, s. 211–257.

⁷ A.F. Walther, *Das Altbabylonische Gerichtswesen*; J.G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung...*; E. Dombradi, *Die Darstellung des Rechtsaustrags... I/II*.

⁸ Najważniejsze z nich to: P. Koschaker, *Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis, Königs von Babylon*, Leipzig 1917; E. Cuq, *Études sur le droit babylonien, les lois assyriennes et les lois hittites*, Paris 1929; P. Cruveilhier, *Commentaire du Code d'Hammourabi*, Paris 1938; G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I; eidem, *The Babylonian Laws*, t. II: *Transliterated Text, Translation, Philological Notes, Glossary*, Oxford 1955; J. Klima, *Prawa Hammurabiego*, Warszawa 1957; C. Kunderewicz, *Zbiór praw z Esznunny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1966, t. 18, z. 1; R. Yaron, *Laws of Eshnunna*; R. Westbrook (red.), *A History of Ancient...*; E. Lipiński, *Prawo bliskowschodnie w starożytności. Wprowadzenie historyczne*, Lublin 2009.

⁹ M. Schorr, *Urkunden des altbabylonischen Zivil- und Prozessrechts*, Leipzig 1913; J. Kohler, A. Ungnad, *Hammurabi's Gesetz*, t. II–V, Leipzig 1909; D.O. Edzard, *Altbabylonische Rechts- und Wirtschaftsurkunden aus Tell ed-Der im Iraq Museum*, Baghdad – München 1970.

który został wyżej postawiony¹⁰. Prace Walthera, Lautnera i Dombradi opisujące proces i funkcjonowanie sądownictwa w tym okresie pokazują, że procedury sądowe przebiegały według pewnego porządku, na co wskazuje dość schematyczny przebieg postępowań i precyzyjnie używana terminologia związana z kolejnymi etapami postępowania¹¹. W rozwiniętych społeczeństwach Mezopotamii procedury te mogły się jednak ukształtować niejako samorzutnie w ciągu stuleci funkcjonowania tych praktyk, bez udziału władzy państwowej.

1. ELEMENTY PRAWA SĄDOWEGO W ZBIORACH PRAW OKRESU STAROBABILONSKIEGO

W prawach tego okresu, a zwłaszcza w Prawach Hammurabiego, znajdujemy też jednak przepisy, które zalecają określone procedury w postępowaniu sądowym. Dotyczy to przede wszystkim paragrafów 9–13 tego zbioru, które obszernie opisują dochodzenie i proces sądowy w przypadku kradzieży mienia¹². Bardzo wcześnie dostrzeżono, że są one zredagowane jak swego rodzaju instruktarz, jak takie procedury mają wyglądać, a kolejne paragrafy zdają się w podręcznikowy sposób przewidywać różne warianty zdarzenia komplikujące dochodzenie¹³.

(§ 9)

Procedura podstawowa; domniemanie niewinności stron

Jeśliby ktoś, komu coś zginęło, swoją rzecz zaginioną, w rękach (drugiego) człowieka znalazł¹⁴, (a) człowiek, w którego rękach rzecz zaginiona została znaleziona, powie „sprzedawca mi (to) sprzedał, w obecności świadków (ją) kupilem”,

¹⁰ Czasem niejako bez dociekania i dowodzenia opartego na źródłach przyjmowano, że starobabilońskie prawo procesowe było oparte na legislacji królewskiej, bądź też wzmianki o sądownictwie królewskim uznawano za dowód na ingerencję króla w procedury. J.G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung...*, s. 178–182. Por. M. Schorr, *Urkunden des altbabylonischen...*, s. 129.

¹¹ Wskazują na to wszyscy autorzy, podkreślając konsekwencję w stosowaniu terminologii związanej z procesem i jego kolejnymi fazami. A.F. Walther, *Das Altbabylonische Gerichtswesen*, s. 5–25; J.G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung...*, s. 1–5; E. Dombradi, *Die Darstellung des Rechtsaustrags...* I, s. 21–29; por. G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. II, s. 72–73; R. Harris, *Ancient Sippar. A Demographic Study of an Old Babylonian City (1894–1595)*, Leiden 1975, s. 117–128.

¹² *Hulqum*, dosł. *rzeczy zagubionej*, która okazuje się przedmiotem kradzieży. Zob. G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I, s. 95–105; R. Westbrook, *Old Babylonian Period* [w:] R. Westbrook (red.), *A History of Ancient...*, s. 422. Zob. CAD H, 230–231, *lost object*.

¹³ A.F. Walther, *Das Altbabylonische Gerichtswesen*, s. 80–83; J.G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung...*, s. 6–12; G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I, s. 95–105; R. Westbrook, *Old Babylonian Period*, s. 370–376.

¹⁴ *Iššabat*, dosł. *schwytał, pochwyił*, zob. CAD S, *to catch, apprehend, seize*; por. G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I, s. 95; W. Tyborowski, *Prawa Hammurabiego. Dīnāt mišarim*, Poznań 2019, s. 52.

a właściciel zguby powie „świadków znających zgubę moją mogę przyprowadzić” i nabywca sprzedawcę, który mu (tę rzecz) sprzedał, oraz świadków, w obecności których (rzecz tę) nabył, przyprowadzi i właściciel zguby świadków znających jego zgubę przyprowadzi, sędziowie zeznania ich rozpatrzą, to (jeśli) świadkowie, w obecności których kupno zostało dokonane, i świadkowie znający zgubę wiedzą swoją przed bogiem wyznają, sprzedawca jest złodziejem (i) zostanie zabity. Właściciel zguby zgubę swą weźmie, a nabywca weźmie z domostwa sprzedawcy srebro, które zapłacił.

(§ 10)

Procedura podstawowa; winna jedna strona

Jeśliby nabywca nie przyprowadził sprzedawcy, który mu (tę rzecz) sprzedał, i świadków, w obecności których (ją) kupił, a właściciel zguby przyprowadził świadków znających jego zgubę, nabywca jest złodziejem (i) zostanie zabity. Właściciel zguby zgubę swą weźmie.

(§ 11)

Procedura podstawowa; winna druga strona

Jeśliby właściciel zguby świadków znających jego zgubę nie przyprowadził, jest kłamcą, rzucił oszczerstwo, zostanie zabity.

(§ 12)

Procedura podstawowa; śmierć podejrzanego przed ujawnieniem przestępstwa

Jeśliby sprzedawca (już) umarł, ten, kto rzecz tę nabył, zabierze z domostwa sprzedawcy pięciokrotność roszczenia (dochodzonego) w tym procesie.

(§ 13)

Procedura złożona

Jeśliby świadkowie człowieka tego nie byli blisko, sędziowie wyznaczą mu termin 6 miesięcy i jeśli w ciągu 6 miesięcy świadków swoich nie sprowadzi, człowiek ten jest kłamcą, poniesie karę (przewidzianą) w tym procesie.

Jak widać, przepisy te zalecają nie tylko konkretne procedury, lecz także ich przemyślaną sekwencję, przewidując różne warianty sytuacji wynikłej w trakcie dochodzenia. Jednak i to nie tłumaczy, czy regulacje te to zapisana praktyka, która została zainicjowana niezależnie od króla i stopniowo usystematyzowana, czy jest to przykład regulacji o charakterze normatywnym¹⁵. Problem ten wiąże się z dyskusją, czy Prawa Hammurabiego i inne zbiory prawne tego okresu należy traktować jako

¹⁵ Wczesna historiografia zajmująca się tym zagadnieniem przychyliła się do poglądu, że starobabilońskie zbiory prawne były prawem stanowionym, jednak śladem holenderskiego uczonego F.R. Krausa (*Ein Zentrales Problem des altmesopotamischen Rechtes: Was ist der Codex Hammurabi?* [w:] *Aspects du contact sumero-akkadien. XXe Rencontre Assyriologique Internationale, Geneve, 20–23 juin 1960*, Genève 1960), który uznał, że Prawa są jedynie wytworem propagandy królewskiej, w nowszych badaniach zapanował duży sceptycyzm co do ich wartości jako realnie obowiązującego prawa.

przykład działalności prawodawczej władcy, czy też są to spisy wybranych praktyk ówczesnego prawa zwyczajowego¹⁶. W odniesieniu do przytoczonych wyżej paragrafów istnieje więc wątpliwość, czy miały one służyć jako wskazanie, jak ma wyglądać postępowanie sądowe, czy jest to przykład istniejących ówczesnie procedur, niezobowiązujący do posługiwania się nimi. Wprawdzie obecnie uznaje się, że istniał związek między starobabilońskimi przepisami prawnymi a praktyką, jednak i tak większość badaczy uważa, że regulacje zbiorów prawnych nie były obligatoryjne¹⁷.

Warto dodać, że oprócz paragrafów 9–13, w ponad 20 innych przepisach Praw Hammurabiego mowa jest o procedurach sądowych, które sugerują ich usystematyzowany, planowy przebieg. W różnych paragrafach wspomina się więc o wysuwaniu roszczeń (*paqārum*, §§ 150, 179)¹⁸ wyjaśnianiu wątpliwości (*burrum*, §§ 23, 120, 126, 240)¹⁹, dowodzeniu winy (*kunnum*, §§ 5, 42, 108, 116, 124, 133b, 141, 255, 265)²⁰, orzekaniu (*dānum*, § 5)²¹, nakładaniu kar (*arnam emēdum*, § 172)²² lub o uwolnieniu od zarzutów (*uššurum*, §§ 20, 103, 130, 227, 249)²³. Różnice między terminologią przepisów Praw a tekstami, które spisywano przy okazji kończenia procedur sądowych, są niewielkie, co oznacza, że zbiory prawne i ówczesne sądy mogły na siebie realnie oddziaływać. Wprawdzie żaden dokument procesowy nie powiela w pełni schematu nakreślonego w przytoczonych paragrafach, jednak należy pamiętać, że dokumenty pisane w starożytnej Mezopotamii miały zawie-

¹⁶ Por. streszczenie tej dyskusji: W. Tyborowski, *Złoto Mezopotamii. Najem siły robotczej w Babilonii okresu starobabilońskiego (XIX–XVII w. p.n.e.)*, Poznań 2015, s. 41–43 oraz niektóre z wcześniejszych komentarzy do Praw Hammurabiego i innych starobabilońskich zbiorów prawnych, np. P. Koschaker, *Rechtsvergleichende Studien...*; E. Cuq, *Études sur le droit babylonien...*; P. Cruveilhier, *Commentaire du Code...*; G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I i II; J. Klima, *Prawa Hammurabiego*, Warszawa 1957; F.R. Kraus, *Ein Zentrales Problem des altmesopotamischen Rechtes...*; C. Kunderewicz, *Zbiór praw...*; R. Yaron, *Laws of Eshnunna*; H. Klengel, *Hammurapi und seine Nachfolger im altbabylonischen Onomastikon*, „Journal of Cuneiform Studies” 1976, t. 28, nr 3, s. 193–196; R. Westbrook (red.), *A History of Ancient...*; E. Lipiński, *Prawo bliskowschodnie...*

¹⁷ R. Westbrook, *Studies in Biblical and Cuneiform Law*, „Cahiers de la Revue Biblique” 1988, nr 26; idem, *Slave and Master in Ancient Near East*, „The Chicago-Kent Law Review” 1995, nr 70; idem, *Social Justice in the Ancient Near East* [w:] K.D. Irani, M. Silver (red.), *Social Justice in the Ancient World*, Westport 1995; E. Lipiński, *Prawo bliskowschodnie...*; D. Charpin, *Writing Law and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia*, London 2010, s. 106–107.

¹⁸ CAD P, 130, *paqārum* – to claim (property), to demand.

¹⁹ CAD B, 125, *burrum* – to establish true legal situation (ownership, liability, etc.) by a legal procedure involving ordeal, oath, or testimony.

²⁰ CAD K, 159, *kunnum* – to establish as true by means of witnesses, to confirm, to certify.

²¹ CAD D, 100, *dānum* – to judge, to render judgment (mostly with *dānum* as object).

²² CAD A/II, 294, *arnum* – guilt, wrongdoing, misdeed, offense, punishment, fine, *arnam emēdum* – to impose a fine.

²³ CAD E, 352, *uššurum* – to be put in order, to be fitted out correctly.

rać tylko najważniejsze informacje, tj. te, które ujmowały istotę danej procedury i wynik końcowy, i niemal wszystkie one funkcjonowały z ustnym uzupełnieniem.

W pozostałych zbiorach, Prawach Lipit-Ištara oraz Prawach Esznunny, znajdujemy znacznie mniej przepisów zawierających jakiegokolwiek aluzje do postępowania procesowych. W pierwszym z nich jest to tylko jeden paragraf (20b)²⁴, a w drugim – dziesięć, jednak żaden z nich nie zawiera jakiegokolwiek opisu postępowania na wzór paragrafów 9–13 Praw Hammurabiego²⁵. Pozostałe przepisy obu zbiorów to po prostu wyroki za konkretne wykroczenia i przestępstwa, co cechuje także większość przepisów prawnych Praw Hammurabiego²⁶.

Jeśli chodzi o ówczesne dokumenty procesowe, to dla przykładu warto porównać przytoczone wcześniej przepisy Praw Hammurabiego z typowym dokumentem, za jaki uważany jest tekst CT 48 1, opisujący proces o majątek spółki handlowej (*tappûtum*) z czasów Sin-muballita, ojca Hammurabiego.

CT 48, 1

1-3 (*Proces*) w sprawie kapitału spółki, (tj.) srebra (danego na) spółkę, pola, domu, ogrodu, niewolnic²⁷, niewolników²⁸ (i) wcześniejszych rzeczy, które nabył Sin-našir, syn Šamaš-rabi.

4-10 Potem, gdy Sin-našir, syn Šamaš-rabiego zmarł, Sin-iqišam i Sin-abušu, synowie Ubar-Šamaša i Nannatum oraz Šamaja, córka Ibni-Adada wnieśli roszczenie przeciw Sin-ublām, Warad-Sinowi i Sin-muballitowi, synom Sin-našira.

10-16 Awil-Ištar, burmistrz²⁹, Sin-iddinam, syn Nuratum, Eršetija zarządca, Sin-iqišam, nadzorca kupców i sędziowie Sippar zasiedli w Ebabbar, w świątyni Šamaša. Oni przeprowadzili dla nich proces.

17-21 I jeśli chodzi o Sin-ublām, syna Sin-našira, (sędziowie) odesłali go do złożenia przysięgi na boga (i na) dotknięcie³⁰ emblematu Šamaša i w bramie Nungal,

²⁴ Jest to przepis mówiący o udowodnieniu w obliczu sędziów (*igi di.kud.dè.šè*) zaniedbania wycuczenia zawodu dziecka wziętego w adopcję przez rzemieślnika w tym celu. Zob. M. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1995, s. 30; E. Lipiński, *Prawo bliskowschodnie...*, s. 79.

²⁵ Wymienia się w nich jedynie pojedyncze kroki, które należały do procedur wyjaśniających okoliczności przestępstwa. Por. R. Yaron, *Laws of Eshnunna*, s. 126–128.

²⁶ Odpowiada to nazwie *dīnat mīšarim* – *sprawiedliwe wyroki*, jaką Epilog Praw stosuje wobec tego zbioru. E. Lipiński, *Prawo bliskowschodnie...*, s. 105–107; W. Tyborowski, *Prawa Hammurabiego...*, s. 158.

²⁷ *Gemé* (*amtum*) – dosł. *niewolnicy*.

²⁸ *Īr* (*wardum*) – dosł. *niewolnika*, CAD A/II, *slave, subordinate, servant*.

²⁹ *Rabiānum*, zob. CAD R, 17, *mayor, headman*, AHW, 934, *Bürgermeister*; por. R. Harris, *Ancient Sippar...*, s. 59–60; M. Stol, *Studies in Old Babylonian History*, Leiden 1976, s. 7980; M. van de Mieroop, *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford 1997, s. 129–130.

³⁰ *Šurinnum*, zob. CAD Š/III, 344, (*divine*) *emblem, standard*. Por. K. van Lerberghe, *L'arrachement de l'emblème šurinnum* [w:] G. van Driel, F.R. Kraus (red.), *Zikir Šumim. Assyriological*

w miejscu składania przysięg oni osiągnęli porozumienie w miejscu składania przysięgi³¹.

22-27 Dzieci Sin-našira zadowolili serca dzieci Ibni-Adada i serca dzieci Ubar-Šamaša poprzez porozumienie dotyczące srebra i (sędziowie) kazali im (dzieciom Sin-našira) wydać dokument, że więcej (w tej sprawie) nie będą skarżyć oraz że oni (do tej sprawy) więcej nie powrócą.

28-35 Także Sin-iqišam i Sin-abušu, synowie Ubar-Šamaša (oraz Nannatum i Šamaja, dzieci Ibni-Adada nie mają prawa wnosić (więcej) skargi w sprawie (kapitału) spółki, srebra, (inwestycji) w terenie i w mieście, pól, domów, ogrodów, niewolnic i niewolników, wcześniejszych własności, które Sin-našir nabył i które jego synowie odziedziczą (po nim) przeciwko Sin-ublam, Warad-Sinowi, Sin-remeni i Sin-muballitowi, dzieciom Sin-našira. Od słomy do złota, o nic nie mogą ponownie skarżyć. Nie mogą też powiedzieć „Zapomnieliśmy o tym”.

36 Złożyli przysięgę na Šamaša, Marduka i Sin-muballitą³².

37-51, 53-55 świadkowie³³.

Na tym przykładzie widać, że dokument procesowy nie opisuje przebiegu całego procesu, a jedynie podaje jego przedmiot, wymienia strony i rejestruje końcowe rozstrzygnięcia, co ma służyć zapobieżeniu wznowienia sporu w przyszłości³⁴. Można się jedynie domyślać, że zgodnie z tym, co sugerują inne dokumenty i paragraf 9 Praw, miało tu miejsce złożenie zeznań (*awatim šakānum*) przez strony sporu i świadków i to, że zostały one rozpatrzone (*amārum*) przez sędziów, którzy

Studies Presented to F.R. Kraus on the Occasion of his Seventieth Birthday, Leiden 1982, s. 245–257; E. Dombradi, *Die Darstellung des Rechtsaustrags... I*, s. 104 (*šurinum*).

³¹ *Kilkilum*, zob. CAD K, 359 (*reed emblem*); najprawdopodobniej było to jednak pomieszczenie, gdzie odbywał się stosowny rytuał. Por. K. Reiter, *kikillu/kilkilu*, “Raum zur Aufbewahrung des Eidesleistungssymbols (*šu.nir* = *šurinum*) des Šamaš, „NABU” 1989, nr 107.

³² Złożenie przysięgi na bóstwo/bóstwa, króla, a niekiedy także miasto było stałym elementem procedur prawnych, nie tylko procesowych. Zob. A.F. Walther, *Das Altbabylonische Gerichtswesen*, s. 244–245; J.G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung...*, s. 44–46; G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. II, s. 468–469; E. Dombradi, *Die Darstellung des Rechtsaustrags... I*, s. 21.

³³ Zarówno w zbiorach prawnych (§§ 3, 4, 9, 13), jak i w dokumentach i kontraktach często wspomina się i wymienia się świadków, którzy uwiarygodniali transakcję. Por. A.F. Walther, *Das Altbabylonische Gerichtswesen*, s. 246–249; J.G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung...*, s. 32–34; G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I, s. 65–67; E. Dombradi, *Die Darstellung des Rechtsaustrags... I*, s. 336–337; R. Westbrook, *Introduction. The Character...*, s. 33; E. Lipiński, *Prawo bliskowschodnie...*, s. 122–131.

³⁴ Zobowiązanie takie zapisywano na specjalnej tabliczce zwanej *tuppi la ragamim*. Por. G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I, s. 74–76; E. Dombradi, *Die Darstellung des Rechtsaustrags... I*, s. 169–171, 229–231; R. Westbrook, *Introduction. The Character...*, s. 33; D. Charpin, *Writing Law and Kingship...*, s. 65.

dopiero potem wydali końcowe postanowienie³⁵. Procedur tych nie wspomniano w dokumencie, zapewne z uwagi na ich oczywistość, co jest zjawiskiem typowym w piśmiennictwie mezopotamskim, oraz to, że z perspektywy ogłoszonego wyroku nie miały one już znaczenia. Niemniej tekst ten pokazuje, że istnieje widoczna różnica między przepisami praw a zawartością dokumentów praktyki sądowej, które można uznać za swego rodzaju skrócony protokół³⁶. W sumie jednak obie grupy źródeł uzupełniają się i pozwalają na stworzenie dość spójnego obrazu postępowania sądowego w tym okresie. Oczywiście z uwagi na swą liczbę i bezpośredni związek z praktyką dokumenty procesowe odgrywają w tych badaniach rolę pierwszorzędą.

2. PRAWO OKRESU STAROBABILOŃSKIEGO A LISTY

Jednak żadna z tych grup ani obie razem nie wyjaśniają wszystkich kwestii i nie pozwalają odpowiedzieć na pytanie postawione na początku – o pochodzenie prawa sądowego funkcjonującego w tym okresie. Znaczącą pomocą mogą być teksty należące do trzeciej grupy źródeł, tzn. listy starobabilońskie, które zawierają ważne informacje na temat zjawisk społecznych i gospodarczych oraz funkcjonowania administracji państwowej i sądownictwa³⁷. Teksty te, licznie zachowane do naszych czasów, nie były pisane według określonego schematu, dzięki czemu dostarczają bogatych i różnorodnych informacji, których nie znajdujemy w innych dokumentach³⁸.

Warto jednak zaznaczyć, że listy są trudniejszym źródłem niż zbiory praw czy teksty prawno-gospodarcze, ponieważ z reguły nie są datowane ani nie można ich łatwo powiązać z miejscem powstania. Do tego nie istnieją proste kryteria pozwalające odróżnić listy urzędowe od prywatnych, gdyż uczestnicy korespondencji rzadko używają swoich godności urzędniczych, a poruszane sprawy omawiają w taki sam sposób jak prywatne. W efekcie nawet listy królów nie odróżniają się od korespondencji prywatnej, gdyż monarcha nie jest w nich opisany jako król,

³⁵ W związku z tym, że strony doszły do porozumienia (*imtagrū*), nie znajdujemy w nim wzmianki o wymierzeniu kary (*arnam emēdum*). Por. G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I, s. 67–68, 102–104; E. Dombardi, *Die Darstellung des Rechtsaustrags... I*, s. 461–463.

³⁶ Terminu „protokół sądowy” (*Prozessprotokoll*) w odniesieniu do tych dokumentów po raz pierwszy użył M. Schorr (*Urkunden des altbabylonischen...*, s. XXX).

³⁷ Starobabilońskie listy znajdujące się w różnych muzeach świata zostały w dużej części wydane w serii F.R. Kraus (red.), *Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung*, Leiden 1964–2005, obejmującej dotychczas 14 tomów.

³⁸ D. Charpin, *Lettres et procès paleo-babyloniens* [w:] F. de Joannès (red.), *Rendre la justice en Mésopotamie. Archives judiciaires du Proche-Orient ancien (IIIe-Ire millénaires avant J.-C.)*, Paris 2000, s. 68–72; por. F.R. Kraus, *Briefe aus dem Archive des Šamaš-ḥašir in Paris und Oxford (TCL 7 und OECT 3)* [Abb 3], Leiden 1968.

lecz występuje pod swoim „prywatnym” imieniem³⁹. Dodać też należy, że skoro listy nie były tekstami prawnymi, a każdy z nich funkcjonował w niewielkim kręgu osób, które się znały, to niewielką wagę przywiązywano do precyzyjnego identyfikowania osób występujących w nich. W efekcie osoby wymienione w listach z reguły występują bez patronimów, jedynie pod własnymi imionami, które z uwagi na swą popularność nie pozwalają na identyfikację.

Mimo to listy, zwłaszcza z uwagi na ich liczbę, pozostają cennym źródłem informacji, a dobrym przykładem tekstu, który ilustruje procedury oraz terminologię związaną z procedurami sądowymi tego okresu, jest AbB 4 40. Pochodzi on z czasu panowania Hammurabiego i został spisany w ostatniej jego dekadzie, a więc prawdopodobnie już po wydaniu słynnego zbioru praw przez tego władcę.

AbB 4 40

Powiedz Šamaš-ħaširowi (i) Marduk-ħaširowi! Tak oto mówi Hammurabi: Ibbi-Adad, siłacz (ša umaši)⁴⁰ powiadomił mnie w taki oto sposób, mówiąc: „Šep-Sin, syn Abijatam (zwany) głuchym (sukkukum)⁴¹ wysuwa roszczenia do pola naszej rodziny, które od dawna jest w naszym posiadaniu i Šamaš-ħašir, rada miasta i starszyzna (miasta w tej sprawie) zgromadzili się⁴². Sprawę pola tego rozstrzygnęli na moją korzyść (potwierdzając), że nie było ono w posiadaniu Abijatam, ojca głuchego i że pole to jest (prawnie) w moim posiadaniu. To oni wyjaśnili i tabliczkę (potwierdzającą to) wystawili, a na tabliczce, którą wystawili, Abijatam został wymieniony⁴³ wśród świadków. (Mimo to) obecnie „Głuchy”, syn Abijatam znów wysuwa roszczenia o to pole i (nawet rosnące na nim) zboże chce zająć”. Tak mnie on poinformował.

Jeśli zgodnie z tym, co twierdzi Ibbi-Adad, „Siłacz” sprawę (i) zeznania dotyczące tego pola rozstrzygali Šamaš-ħašir, rada miasta i starszyzna (miasta) i (sprawę) tego pola wyjaśnili na korzyść Ibbi-Adada, a na dokumencie wśród świadków zapisany jest Abijatam, ojciec „Głuchego”, zwróćcie pole Ibbi-Adadowi. Jeśli sprawa pola tego nie została (jeszcze) rozstrzygnięta i Šamaš-ħašir (sprawy)

³⁹ Widać to choćby na przykładzie przytoczonych tu listów AbB 3 1, AbB 4 40, AbB 13 27, AbB 13 38 i w każdym z nich król jest po prostu wymieniony z imienia. Por. D. Charpin, *Lettres et proces...*, s. 85–88.

⁴⁰ F.R. Kraus, *Briefe aus dem Archive des Šamaš-ħašir...*, s. 27, *Athlet*; sposób zapisania tej funkcji (?) ¹⁶*gešpu, ša umaši (Athlet), umašum*, zob. CAD U-W, 97, *strength, power, physique*, wskazuje, że miała ona charakter formalny, tj. człowiek ten mógł pracować np. jako tragarz do dźwigania szczególnie ciężkich towarów.

⁴¹ F.R. Kraus, *Briefe aus dem Archive des Šamaš-ħašir...*, s. 27, *Taube*; *giš.túg.pi.lal, sukkukum*, zob. CAD S, 362, *deaf, obtuse*; AHW 1055, *taub, (geistig) beschränkt*.

⁴² *Izuzzū*, dosł. *stanęli, (wzięli) udział(?)*, F.R. Kraus, *Briefe aus dem Archive des Šamaš-ħašir...*, s. 29, *Daraufhin sind Šamaš-ħašir, die Stadt und die Ältesten, (zusammen)getreten*. Zob. CAD Z, 76, *zāzum – to divide into two or more parts, to take a share of (property)*; AHW, 1517, *teilen, auf-, ab-, zu- verteilen, Anteil nehmen*.

⁴³ *Šater*, dosł. *zapisany*. Zob. CAD Š/II, 225, *to write, to copy, to put down in writing*; AHW 1203, *schreiben, auf-, hin-, niederschreiben*.

tego pola nie rozstrzygnął i Ibbi-Adadowi go nie zwrócił, broń boga na pole (to) niech zostanie sprowadzona i wy, rada miasta i starszyzna (miasta), zeznania dotyczące tego pola przed bóstwem zbadajcie i niech pole zostanie oddane temu, kto je od dawna posiadał⁴⁴.

Jak widać, list ten opisuje zarówno procedurę sądową dotyczącą sporu o pole, jak i drogę odwoławczą do organu nadrzędnego, jakim był król. Co istotne, zawiera także weryfikację prawidłowości tej procedury przez króla oraz podpowiedź, co jeszcze należy zrobić, by doprowadziła ona do sprawiedliwego rozstrzygnięcia. Reakcja króla wskazuje, że przyjmuje on, iż jeśli procedura odbyła się w sposób opisany w liście, który otrzymał, to zasługuje ona na akceptację. Aby nabrać co do tego pewności, król zapytuje jednak urzędników, do których skierowany jest AbB 4 40, czy przedstawione mu kolejne etapy postępowania odpowiadają rzeczywistości. Jeśli tak, to Hammurabi nakazuje podjąć jeszcze jedną tylko, dodatkową czynność: udanie się na pole z symbolem bóstwa i ostateczne rozstrzygnięcie tam sporu⁴⁵. Należy się domyślać, że gdyby procedura nie wyglądała tak, jak opisano ją królowi, kazałby on ją zapewne przeprowadzić w taki właśnie sposób. List ten potwierdza więc, że w tym czasie istniały ustalone procedury sądowe, które powinny być przestrzegane. Były one znane środowisku elit administracyjnych i sędziów, a na ich straży stała władza państwowa, sam król, do którego strony mogły się odwołać w razie, gdyby taka procedura nie przyniosła rozstrzygnięcia uważanego za sprawiedliwe przez którąś z nich.

Warto zauważyć, że w opisie procedury sądowej list wymienia te same kroki, które znajdujemy bądź w dokumentach procesowych, bądź w przepisach ówczesnych zbiorów prawnych. Czytamy w nim więc, że dla rozstrzygnięcia sporu pod kierownictwem Šamaš-ħašira zgromadzona została (*izzizū*) rada miasta (*alum*, dosł. *miasto*)⁴⁶ i jego starszyzna (*šibūtum*), które rozstrzygnęły sprawę pola (*warkat eqlim iprusū*). W wyniku dochodzenia ustalono (*ubirrūnim*), że ojciec wysuwającego roszczenia nie był posiadaczem tego pola i że w związku z tym słusznie jest ono w rękach (*šibtum*) osoby, która je obecnie posiada⁴⁷. Oprócz tego list zwraca uwagę na postępowanie strony Šep-Sina, który nie uznał tego wyroku, bo mimo że pole przyznano jego dotychczasowemu posiadaczowi, zajął on je i kazał swoim

⁴⁴ *Ana durišu*, F.R. Kraus, *Briefe aus dem Archive des Šamaš-ħašir...*, s. 29: *führt das Feld seiner eigentlichen Bestimmung zu!*, *durum*, zob. CAD D, 198, *permanent status or property*.

⁴⁵ R. Westbrook, *Introduction. The Character...*, s. 74–75.

⁴⁶ Na temat organizacji sądownictwa w tym okresie zob. A.F. Walther, *Das Altbabylonische Gerichtswesen*, s. 64; J.G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung...*, s. 68–86; R. Harris, *Ancient Sippar...*, s. 59–61; R. Westbrook, *Old Babylonian Period*, s. 365.

⁴⁷ Termin *šibtum*, pochodzący od czasownika *šabātum*, *wziąć, wejść w posiadanie, schwytać*, jest tutaj od strony prawniczej precyzyjnie dopasowany do sytuacji, co świadczy o wysokich kwalifikacjach skryby opisującego sytuację. Zob. CAD S, 163, *holding, illegal seizure*.

ludziom pilnować zboże, ewidentnie po to, aby je zebrać⁴⁸. Istotnym szczegółem, o którym wspomina ten tekst, jest to, że sprawa została zamknięta wystawieniem tabliczki z pewnością zawierającej orzeczenie sądu, którą wręczono posiadaczowi pola (*tupam iddinūnim*)⁴⁹.

Wartość AbB 4 40 polega na tym, iż dowiadujemy się z niego nie tylko tego, że król stanowił najwyższy organ odwoławczy w procedurach sądowych, lecz także tego, że od jego oceny zależało, czy wdrożona procedura była prawidłowa, czy nie. W efekcie władca mógł modyfikować te procedury, wydając odpowiednie zarządzenia, zarówno zawarte w listach, jak i w postaci dekretów adresowanych do szerszego kręgu odbiorców, czego przykładem są *šimdat šarrim* wspomniane nierzadko w różnych dokumentach. W ten sposób król mógł uczestniczyć w tworzeniu zasad i procedur postępowania, a więc prawa sądowego⁵⁰.

3. DEKRETY KRÓLEWSKIE DOTYCZĄCE PROCESÓW (*ŠIMDAT DĪNIM*)

Wniosek ten nie jest tylko domysłem wypływającym z przytoczonego tekstu, lecz opiera się na innych przesłankach, które znajdujemy właśnie w listach z tego okresu. W tekstach tych bowiem przywołuje się podstawy prawne procedur sądowych, a to oznacza, że istniały regulacje odnoszące się do zasad i kształtu postępowania sądowego. Co istotne, z listów tych wynika, że nie były to tylko jednorazowe pouczenia formułowane w okazjonalnym piśmie, jakim jest AbB 4 40, lecz dekrety należące do dobrze znanego typu regulacji zwanych *šimdatum*⁵¹.

⁴⁸ F.R. Kraus, *Briefe aus dem Archive des Šamaš-ḥašir...*, s. 29, *verwahrt, našārum*; AHw, 755, *bewachen, schützen, bewahren*; zob. CAD N I, 33, *to take care of, to safeguard, restrain, to control, to protect*.

⁴⁹ F.R. Kraus, *Briefe aus dem Archive des Šamaš-ḥašir...*, s. 29, *haben mir eine Urkunde (darüber) gegeben*; Z Praw Hammurabiego (§ 5) oraz innych dokumentów i listów wynika, że sporządzanie tabliczek rejestrujących przede wszystkim wynik postępowania sądowego było standardową praktyką w okresie starobabilońskim. Por. G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I, s. 68–70; D. Charpin, *Lettres et procès...*, s. 71–73; E. Dombradi, *Die Darstellung des Rechtsaustrags... I*, s. 366; R. Westbrook, *Old Babylonian Period*, s. 374.

⁵⁰ S. Lafont, *Considérations sur le pratique judiciaire en Mésopotamie* [w:] F. de Joannès (red.), *Rendre la justice en Mesopotamie...*, s. 19–20, 33–34.

⁵¹ Na temat *šimdatum* i *šimdat šarrim* por. G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I, s. 19–20; F.R. Kraus, *Königliche Verfügungen in altbabylonischer Zeit*, Leiden 1984, s. 8–12; E. Bouzon, *Die soziale Bedeutung des šimdat šarrim – Aktes nach den Kaufverträgen der Rim-Sin-Zeit* [w:] W. von Soden, O. Loretz, M. Dietrich (red.), *Vom Alten Orient zum Alten Testament: Festschrift für Wolfram Freiherrn von Soden zum 85. Geburtstag am 19. Juni 1993*, Neukirchen 1995, s. 11–17; E. Lipiński, *Prawo bliskowschodnie...*, s. 113–115; D. Charpin, *Histoire politique du Proche-Orient amorrite (2002–1595)* [w:] D. Charpin, D.O. Edzard, M. Stol (red.), *Mesopotamien. Die altbabylonische Zeit*, Fribourg 2004, s. 315; M. Stol, *Wirtschaft und Gesellschaft in altbabylono-*

Mówi o tym w sumie 16 listów, w których 11 razy występuje zdanie *dīnam kīma šimdatim šūhuzum* (przeprowadzić proces według dekretu) oraz pięć innych, zawierających formułę *dīnam kīma šimdatim qabûm* (ogłosić wyrok zgodnie z dekretem królewskim). Z filologicznego punktu widzenia klauzule te mają różne znaczenie – pierwsza odnosi się do przeprowadzenia procedury sądowej, a druga jedynie do wydania i ogłoszenia wyroku. Jak jednak zobaczymy, także ta druga klauzula w praktyce mogła oznaczać cały proces sądowy zakończony wyrokiem.

Obie klauzule zawierają więc znane wyrażenie *kīma šimdatim* – zgodnie z dekretem (królewskim), które wskazuje na charakter tych regulacji i pozwala zrozumieć, jakiego typu działalność prawodawcy króla kryje się za nimi⁵². Warto podkreślić, że wydawanie takich dekretów związane jest z kompetencjami i działalnością króla, co oddaje pełne brzmienie tej nazwy *šimdat šarrim* (dekret królewski)⁵³. W przypadkach przytaczanych poniżej rzeczownik *šarrum* występuje tylko raz i jest uproszczoną formą tego wyrażenia⁵⁴.

3.1. Przeprowadzenie procesu sądowego według dekretu (*dīnam kīma šimdatim šūhuzum*)

Pierwsza klauzula, *dīnam kīma šimdatim šūhuzum*, jest zdaniem sprawczym, gdzie orzeczeniem jest czasownik *aḥāzum* (brać, pobierać, przyjmować) wyrażony w formie III tematu kauzatywnego, oznaczającego przeprowadzenie procedury, która ma zostać przyjęta przez kogoś. Oznacza to *de facto* narzucenie określonego rozwiązania trudnej sprawy przez organ władzy⁵⁵. W tym przypadku za procesem stoi władza, która obliuguje strony do przyjęcia wyników wdrażanej procedury. Dopełnieniem, które wskazuje na to, co mają przyjąć adresaci tej czynności, jest rzeczownik *dīnum*, oznaczający proces⁵⁶. Wprawdzie termin ten oznacza także wyrok, ale w przypadkach, w których mamy do czynienia z tą klauzulą, chodzi niewątpliwie o cały proces. Drugie znaczenie tego rzeczownika może być zastosowane

nischer Zeit [w:] D. Charpin, D.O. Edzard, M. Stol (red.), *Mesopotamien...*, s. 656; D. Charpin, *Writing Law and Kingship...*, s. 74.

⁵² Właściwe znaczenie tego terminu kładzie nacisk na określony ciężar, przymus nakładany na kogoś. Zob. CAD S, 89, *šamādum* – to make ready, to yoke, harness, to drive. Por. F.R. Kraus, *Königliche Verfügungen...*, s. 9.

⁵³ G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I, s. 19–20; F.R. Kraus, *Königliche Verfügungen...*, s. 8–12; R. Yaron, *Laws of Eshmunna*, s. 28; E. Lipiński, *Prawo bliskowschodnie...*, s. 113–115; D. Charpin, *Writing Law and Kingship...*, s. 74.

⁵⁴ Jedyń list, w którym *šimdatum* jest określone jako królewskie, to AbB 9 268: ³²*dī-nam ki-ma šī-im-da-at* ^{33r}*šar ʿ-ri-im i ni-iq-bi-šu-nu-ši-im*.

⁵⁵ R. Harris, *Ancient Sippar...*, s. 119, 129–131; A. Seri, *Local Power in Old Babylonian Mesopotamia*, Chicago 2005, s. 51–57, 97–99.

⁵⁶ CAD D 150, *case, lawsuit, court (locality and procedure)*.

w drugim zdaniu, *dīnam kīma šimdatim qabūm*, gdzie jego właściwe znaczenie to właśnie wyrok⁵⁷. Warto zaznaczyć, że także termin *qabūm* oznacza pewien odgórny nakaz, zarządzenie, co potwierdza, że zarówno proces, jak i jego konsekwencje były procedurą odgórnie regulującą spór, a jego strony były zobowiązane się temu podporządkować⁵⁸.

Jak już powiedziano, zdanie *dīnam kīma šimdatim šūhuzum* spotykamy w 11 listach i ewidentnie wszystkie one należą do korespondencji urzędowej. Pierwsze trzy z nich: AbB 2 19, AbB 13 27 i AbB 13 38 pochodzą z kancelarii królewskiej Hammurabiego, który formalnie jest ich autorem⁵⁹. Listy te są skierowane do Sin-iddinama, naczelnika prowincji Larsy na południu Królestwa Babilonu, i dotyczą nadużyć lub przestępstw, do jakich doszło pod jego jurysdykcją⁶⁰. Ten sam dostojnik jest prawdopodobnie adresatem czwartego listu, AbB 9 6, a jego nadawcą jest Marduk-mušallim, jeden z wysokich urzędników dworskich Hammurabiego, który zapewne pisze w imieniu króla, co sugeruje w swoim liście⁶¹. Z kolei tenże Sin-iddinam jest autorem innego listu (AbB 14 184) skierowanego do sędziów Adab, w którym to on zarządza określone czynności, powołując się na dekret *swego pana* (*šimdat belija*)⁶².

Na urzędowy charakter pozostałych listów zawierających zdanie *dīnam kīma šimdatim šūhuzum* (AbB 6 80, 138, 142, AbB 7 85, AbB 9 25 i AbB 10 161) wskazują przede wszystkim strony korespondencji, które należą do wyższych kręgów hierarchii urzędniczej, bądź strony w poruszanych sporach. Sytuację taką spotykamy w AbB 6 80, w którym mowa jest o problemie uwolnienia kobiety należącej do lokalnej elity przez władze jej miasta, w AbB 6 138 mowa jest o krzywdzie wyrządzonej zarządcy świątyni (šangû) boga Ea w Malgum, w AbB 6 142, który należy do korespondencji między niejakim Ibbi-Sinem i sędziami Larsy a burmi-

⁵⁷ CAD D, 150, *decision, verdict*. Na przykład AbB 2 156 *ki-a-am di-nu-um, oto wyrok*; R. Frankena, *Briefe aus dem British Museum (LIH und CT 2–33)* [AbB II], Leiden 1966, s. 103, *Folgendermasses (lautet) das Urteil*. Por. J.G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung...*, s. 36–39.

⁵⁸ Na przykład AbB 9 25:8-16. Potwierdzają to także klauzule końcowe dokumentów procesowych, w których znajdujemy sankcje za sprzeniewierzenie się wyrokowi i wszczęcie sporu na nowo. Por. A.F. Walther, *Das Altbabylonische Gerichtswesen*, s. 244–246; J.G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung...*, s. 41–43; E. Dombradi, *Die Darstellung des Rechtsaustrags... I*, s. 118–120.

⁵⁹ Jesteśmy w posiadaniu ponad 200 listów, których autorem formalnie jest Hammurabi, i nieco mniejszej liczby listów „pisanych” przez innych królów tego okresu. Por. H. Klengel, *Hammurapi und seine Nachfolger...*, s. 16–19.

⁶⁰ J.G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung...*, s. 74–77; H. Klengel, *Hammurapi und seine Nachfolger...*, s. 167–169; D. Charpin, *Hammu-rabi de Babylone*, Paris 2003, s. 298–299; idem, *Histoire politique du Proche-Orient amorrite...*, s. 306; R. Westbrook, *Old Babylonian Period*, s. 367.

⁶¹ Wskazuje na to sposób, w jaki Marduk-mušallim określa dekret, według którego Sin-iddinam ma przeprowadzić procedurę procesową *šimdat bēlija – dekret pana mego*.

⁶² K. Veenhof, *Letters in the Louvre*, Leiden 2005, s. 171: *in accordance with the decree of my lord*.

strzem (*rabianum*) i starszyzną miasta Bulum, oraz w AbB 9 25, gdzie sędziowie Babilonu wydają instrukcje pewnemu urzędnikowi z prowincji. Kolejny list, AbB 10 161, jest skargą nadzorcy ogrodników (*šandanakku*) do nadawcy, co wskazuje, że jest to także list urzędowy⁶³. Wątpliwości co do urzędowego charakteru osób biorących udział w korespondencji nie ma *de facto* także w przypadku AbB 7 85, mimo że nadawca zwraca się do adresata jak do ojca (*ana abija*). Wiadomo jednak, że termin *ojciec* (*abum*) był stosowany również wobec osób wyżej postawionych w hierarchii społecznej lub urzędniczej⁶⁴. W tym przypadku na pozarodzinny kontekst listu wskazuje fakt, że nie zawiera on typowej dla korespondencji rodzinnej formuły pozdrowienia ani żadnych treści osobistych oraz że na końcu listu nadawca w zawaolowany sposób ostrzega adresata, iż zwróci się do króla w razie niezadowolnienia polecanej mu sprawy⁶⁵.

Przestępstwa, które były przedmiotem dochodzenia w tych listach, także mają najczęściej charakter urzędowy, choć nie zawsze są wymieniane, co wynikało stąd, że ich adresaci mieli zapoznać się ze sprawą i przeprowadzić proces. I tak nie jest ono w ogóle nazwane w AbB 9 6, w którym mowa jest jedynie o tym, że adresat ma rozpatrzyć skargę/zeznanie (*awatum*) poszkodowanego⁶⁶. W trzech kolejnych listach (AbB 2 19, AbB 6 138 i AbB 10 161) mowa jest po prostu o krzywdzie (*hibiltum*) jednej ze stron⁶⁷. Aż cztery listy dotyczą spraw majątkowych, którymi są: przywłaszczenie przechowywanych przedmiotów (AbB 7 85 i AbB 13 27), przywłaszczenie *nudunnum* (AbB 9 25) i roszczenie w sprawie ogrodu (AbB 6 142). Bardzo nietypową sprawę porusza AbB 6 80, w którym mowa jest o próbie uwolnienia kobiety o wyższym statusie społecznym przez władze jej miasta⁶⁸.

⁶³ F.R. Kraus, *Briefe aus kleineren westeuropäischen Sammlungen* [AbB 10], Leiden 1985, s. 143; *Der Obergärtner*; Por. R. Harris, *Ancient Sippar...*, s. 244; M. Stol, *Wirtschaft und Gesellschaft...*, s. 922.

⁶⁴ Stąd rzeczownik ten niekiedy występuje w liczbie mnogiej, np. AbB 1 131, AbB 2 158, AbB 10 10. Zob. CAD A I, 67, *father as form of address, honorific title, principal (of a business), master, expert, foreman*. Zob. D. Charpin, *Hammu-rabi de Babylone*, s. 129–131.

⁶⁵ ¹⁷ki-ma šar-ri-im la ka-ša-di-im ¹⁸a-bi di-nam ¹⁹li-ša-ḥ]i-is-su – *Niech mój ojciec przeprowadzi proces, aby nie (trzeba było) zwracać się do króla*.

⁶⁶ AbB 9 6 ⁹a-wa-ti-šu maḥ-ri-ka ¹⁰li-iš-ku-un, *zeznanie swoje niech złoży przed tobą*. Na temat *awatum* zob. CAD A/II, 29, *interpretation, matter*; A.F. Walther, *Das Altbabylonische Gerichtswesen*, s. 220–221; J.G. Lautner, *Die richterliche Entscheidung*, s. 31–32; E. Dombradi, *Die Darstellung des Rechtsausstrags... I*, s. 77.

⁶⁷ R. Frankena, *Briefe aus dem British Museum (LIH und CT 2–33)* [AbB II], Leiden 1966, s. 13, *Schaden*; idem, *Briefe aus dem Berliner Museum* [AbB V], Leiden 1974, s. 89, *Unrecht*; F.R. Kraus, *Briefe aus kleineren...*, s. 143, *Schaden*; zob. CAD H, 179, *damage, wrong, evil deed*.

⁶⁸ W liście jest ona określona jako *awiltum*, co wyróżniało jej status. Zob. CAD A/II, 45, 48. Por. dalej przyp. 89.

W jednym przypadku (AbB 14 184) sprawa będąca przedmiotem dochodzenia nie jest w żaden sposób nazwana, a w ostatnim (AbB 13 38) z powodu uszkodzenia problem poruszony w liście nie jest nam znany.

Sytuację klasyczną dla takich listów przedstawia AbB 13 27, w którym czytamy:

Powiedz Sin-iddinamowi. Tak mówi Hammurabi: Sin-gimlanni, nadzorca grupy 5 (robotników) tak mnie poinformował mówiąc: „Przyniosłem rzeczy warte 1 minę srebra kupcowi Imgur-Sinowi i na przechowanie mu je przekazałem⁶⁹. Domagałem się (ich) od niego (z powrotem), lecz on nie oddał mi ich”. Tak mnie poinformował. Każ sprowadzić do siebie (tego) kupca Imgur-Sina, zeznania ich rozpatrz i proces według dekretu przeprowadź⁷⁰.

Listy te często zawierają więc polecenie, toteż formuła *dīnam kīma šimdatim šūhuzum* występuje w nich w formie rozkazującej (*šūhiz*)⁷¹. Oczywiście, to także wskazuje na ich urzędowy charakter. Listy zawierające klauzule *dīnam kīma šimdatim šūhuzum*:

AbB 2 19, list Hammurabiego do Sin-iddinama w sprawie krzywdy wyrządzonej *rabianum* miasta Medê
Poślij po jego przeciwnika, niech przybędzie do ciebie i proces zgodnie z dekretem przeprowadź⁷².

AbB 13 27, list Hammurabiego do Sin-iddinama w sprawie przywłaszczenia dóbr powierzonych kupcowi przez Sin-gimlanni
Napisz, niech oni sprowadzą do ciebie kupca Imgur-Sina, zeznania ich rozpatrz i proces zgodnie z dekretem przeprowadź⁷³.

AbB 13 38, list Hammurabiego do Sin-iddinama w sprawie żołnierza Aplum skrzywdzonego przez synów generała
Zeznania ich rozpatrz i proces zgodnie z dekretem przeprowadź⁷⁴.

AbB 9 6, list Marduk-mušallima do Sin-iddinama w sprawie skargi dowódcy Sutejczyków

⁶⁹ *6a-na im-gur-a-en.zu dam.gàr 7mi-im-ma ša 1 ma.na ku.babbar-am ub-ba-lu 8a-na ma-aš-ša-ar-tim ad-di-iš-šum.*

⁷⁰ *13a-wa-a-ti-šu-nu a-mu-ur-ma 14r di-nam ki-ma ši-im-da-tim 15šu-ħi-is-sú-nu-ti.*

⁷¹ W takiej postaci spotykamy ją aż w 9 listach, AbB 2 19:12-13; AbB 13 27:14-15; AbB 13 38:2'-3'; AbB 9 6:11-12; AbB 14 184:7-9; AbB 6 138:12-13, 19-20; AbB 6 142:11-12; AbB 7 85:14-15, 19; AbB 10 161:9'-10'.

⁷² *R^{s12}di-nam ki-ma ši-im-da-tim 13šu-ħi-is-sú-nu-ti*; R. Frankena, *Briefe aus dem British Museum...*, s. 13, *verschaffe ihnen Recht unter Beobachtung der gesetzlichen Verordnungen.*

⁷³ *R^{s12}di-nam ki-ma ši-im-da-tim 13šu-ħi-is-sú-nu-ti*, W.H. van Soldt, *Letters in the British Museum. Part 2*, Leiden 1994, s. 27, *grant them justice in accordance with (royal) regulations.*

⁷⁴ *1'[a-wa]-r-ti-šu-nu a-[mu]-[ur]-[ma] 2'di-nam ki-ma ši-im-da'-r-tim 3'šu-ħi-is-sú-nu-ti*, W.H. van Soldt, *Letters in the British Museum...*, s. 37, *grant them justice in accordance with (royal) regulations.*

*Niech on przedstawi ci swoje zeznanie, a ty przeprowadź mu normalny proces zgodnie z dekretem mojego pana*⁷⁵.

AbB 14 184, list Sin-iddinama do sędziów Adab z prośbą o rozpoznanie sprawy i przeprowadzenie procesu
*Zeznania Nannaji-Šamhat rozeznajcie i przeprowadźcie proces zgodnie z dekretem mego pana*⁷⁶.

AbB 6 80, nadawca i adresat nieznani, list w sprawie uwolnienia mieszkanki miasta uprowadzonej w niewolę
*Proces zgodnie z dekretem [przeprowadź]*⁷⁷. (dalej list uszkodzony)

AbB 6 138, list Marduk-našira do Ikun-pi-Sina w sprawie krzywdy wyrządzonej zarządcy świątyni (*šangû*) boga Ea w Malgum
*Niech oni w świątyni (boga) Ea proces zgodny z dekretem przeprowadzą*⁷⁸.

AbB 6 142, list Ibbi-Sina i sędziów z Larsy do *rabianum* i starszyny miasta Bulum w sprawie ogrodu, którego miasto domaga się od jednego z mieszkańców
*Zeznania jego rozpatrzcie i przeprowadźcie proces zgodnie z dekretem*⁷⁹.

AbB 7 85, list Etel-pi-Marduka do „ojca” (*ana abija*), w sprawie przywłaszczenia przedmiotów należących do rybaka Aplum przez poborcę (*mušaddinum*)
*Ojciec mój proces zgodnie z dekretem niech przeprowadzi, niech go nie krzywdzą, aby nie trzeba było udawać się (w tej sprawie) do króla*⁸⁰.

AbB 9 25, list sędziów Babilonu do Muhaddûm w sprawie przywłaszczenia *nu-dunnum*
*Zeznania ich rozpatrzyliśmy i przeprowadziliśmy proces zgodnie z dekretem naszego pana i nakazaliśmy zwrócić cały dar (ślubny), który Mattatum wręczył swojej córce i do domu Ilišu-ibbišu wprowadził*⁸¹.

⁷⁵ ⁹A-wa-ti-šu maḥ-ri-ka ¹⁰li-iš-ku-un-ma ¹¹di-nam ki-ma ši-im-da-at be-li-ia ¹²i-ša-ri-iš šu-ḥi-is-sú, M. Stol, *Letters from Yale* [AbB 6], Leiden 1981, s. 5, *give him a fair trial according to the regulations of my lord; ad išariš, zob. CAD I-J, 223, normally, correctly, fairly.*

⁷⁶ ⁵a-wa-at ⁴na-na-a-ša-am-ḥa-at am-ra-ma ⁷di-nam ⁸ki-ma ši-im-da-at be-li-ia ⁹šu-ḥi-za-nim, K. Veenhof, *Letters in the Louvre*, s. 171, *provide [her] with a verdict in accordance with the decree of my lord.*

⁷⁷ ¹¹di-nam ki-ma ši-im-da-tim <šu-ḥi-is-si>, R. Frankena, *Briefe aus dem Berliner Museum* [AbB V], Leiden 1974, s. 53, *(Man soll) Recht (sprechen) gemäss den Verordnungen.*

⁷⁸ ¹⁹di-nam ki-ma ši-im-da-tim ²⁰li-ša-ḥi-zu-šu, R. Frankena, *Briefe aus dem Berliner Museum...*, s. 89, *ein Prozessverfahren in Übereinstimmung mit den Rechtsregeln gewährt (kann).*

⁷⁹ ¹⁰a-wa-ti-šu a-am-ra-a-ma ¹¹ki-ma ši-im-da-tim ¹²di-nam šu-ḥi-za-šu, R. Frankena, *Briefe aus dem Berliner Museum...*, s. 91, *Untersucht seine Angelegenheit und gewährt ihm einen Prozess in Übereinstimmung mit den Rechtsregeln.*

⁸⁰ ¹⁴di-nam ki-ma ši-im-da-tim ¹⁵a-bi li-ša-ḥi-is-su, F.R. Kraus, *Briefe aus dem British Museum* (CT 52) [AbB 7], Leiden 1977, s. 63–65; *Mein Vater möge ihn nach dem Rechte des Rechtes teilhaftig warden lassen.*

⁸¹ ⁷A-wa-ti-šu-nu ni-mu-ur-ma ⁸di-nam ki-ma ši-im-da-at be-li-ni ⁹nu-ša-ḥi-is-su-nu-ti-ma ¹⁰mi-im-ma nu-du-un-na-a-am ¹¹ša ¹²ma-at-ta-tum ¹³a-na ma-ar-ti-ša id-di-in-ma ¹³[a]-na' é dingir-šu-i-bi-šu ¹⁴ú-šē-ri-bu ¹⁵a-na ma-at-ta-tum ¹⁶tu-ur-ra-am ni-iq-bi.

AbB 10 161, nadawca i adresat nieznani, list w sprawie krzywdy nadzorcy ogrodników

*Sędziowie Larsy i przywódcy miasta do świątyni niech się udadzą i proces zgodnie z dekretem niech przeprowadzą*⁸².

W sumie można powiedzieć, że w listach tych urzędnicy aparatu administracyjnego, odnosząc się do określonego przestępstwa, najczęściej nakazują przeprowadzenie procesu sądowego według dekretu wydanego przez władzę (króla). Dodatkowo sprawy te w większości należą do trudnych, prawdopodobnie wcześniej rozpatrywanych na niższych szczeblach uprawnionych do wszczynania procedur sądowych. W efekcie wspomniany dekret ma służyć jako ostateczna podstawa do rozstrzygnięcia ich.

3.2. Ogłoszenie wyroku zgodnie z dekretem (*dīnam kīma šimdatim qabūm*)

Jak chodzi o charakter korespondencji, to podobna sytuacja występuje w przypadku listów zawierających zdanie *dīnam kīma šimdatim qabūm* (*ogłosić wyrok zgodnie z dekretem*), bo we wszystkich pięciu tekstach nadawcami są osoby wyraźnie związane z administracją państwa. W pierwszym liście (AbB 9 268) nadawcą jest grupa sędziów, a adresatem naczelnik i starszyzna miasta Lalijska, w drugim (AbB 11 101) jest to moźny określony honorowo jako *awīlum*⁸³, a w kolejnym (AbB 13 176) – Marduk-našir, znany dostojnik dworski z czasów Hammurabiego⁸⁴. W dwóch ostatnich listach (AbB 1 120 i AbB 7 135) nadawcy, których imiona nie zachowały się wyraźnie, też posiadają uprawnienia do kierowania sprawami sądowymi⁸⁵. Można więc powiedzieć, że także te listy funkcjonują w kontekście administracji państwowej zajmującej się sądownictwem. Jednak już znaczenie klauzuli wskazuje na dekret jako podstawę prawną wyroku, a nie samej procedury sądowej. Urzędnicy dbają więc tutaj o pokazanie, że wyroki oparte na prawodawstwie królewskim mają najwyższą rangę i zapewniają prawdziwie sprawiedliwe rozstrzygnięcia.

⁸² 9' *di-nam ki-ma ši-im-da-tim* 10' *li-ša-ḫi-zu-šu*, F.R. Kraus, *Briefe aus kleineren...*, s. 143; *ihn des Rechtes entsprechend der Massregel teilhaftig werden lassen*.

⁸³ Wśród znaczeń tego terminu (*awīlum/awiltum*) wyróżnia się także *moźny, ważna osoba*. Dyskusję na temat *awīlum* zob. w: W. Tyborowski, *Złoto Mezopotamii...*, s. 55–63; na temat miasta Lalijska: B. Groneberg, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*, t. III: *Die Orts- und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit*, Wiesbaden 1980, s. 150.

⁸⁴ R. Harris, *Ancient Sippar...*, s. 75; M. Stol, *Wirtschaft und Gesellschaft...*, s. 768.

⁸⁵ Ich godności urzędnicze w sposób typowy dla tekstów starobabilońskich nie są niestety podane, lecz w obu przypadkach zlecają oni czynności, co wskazuje na ich kompetencje, które mogły wynikać tylko z ich urzędów. Por. R. McAdams, *An Interdisciplinary Overview of a Mesopotamian City and its Hinterlands*, „Cuneiform Digital Library Initiative” 2008, nr 35, s. 7–8.

Inaczej jednak w tych listach wygląda sprawa dopasowania tej klauzuli do kontekstu, w jakim ją zastosowano. Jak już powiedziano, zdanie *dīnam kīma šimdatim qabûm* znaczy tyle, co *ogłosić wyrok zgodnie z dekretem*, jednak widać, że w tych przypadkach najczęściej chodzi nie o samo wydanie wyroku, ale o dokończenie procesu i dopiero potem ogłoszenie werdyktu. Wskazuje na to fakt, że w listach tych poruszane są sprawy, które były rozstrzygane, oraz to, że adresat czy adresaci mają wysłuchać zeznań stron, które są w nich wymienione⁸⁶. Problemy prawne wzmiankowane są w czterech spośród tych listów: AbB 1 120, AbB 9 268 i AbB 11 101 na pięć wszystkich tekstów (dodatkowo AbB 7 135) tej kategorii. W efekcie mimo różnicy w znaczeniu samej formuły listy te realnie, jako dyrektywa administracyjna, mogą nie różnić się od poprzedniej grupy. *De facto* tylko dwa z tych tekstów (AbB 1 120 i AbB 7 135) pokazują, że prawdziwy sens tej formuły to samo dokończenie procesu lub nawet jedynie ogłoszenie wyroku.

W sposób najbardziej wyrazisty pokazuje to list AbB 7 135, w którym czytamy:

AbB 7 135 (początek uszkodzony)

„... przybył, aby zgodnie z brzmieniem dokumentu procesowego, który ja posiadam, ogłosić (mu) wyrok zgodny z dekretem⁸⁷, ale wyroku zgodnego z dekretem nie ogłoszono mu”. To on mi doniósł. Niech ci przyprowadzą brata tego Ipqu-Šala, a następnie zgodnie z brzmieniem dokumentu procesowego, który on posiada, wydajcie mu wyrok zgodny z dekretem. Ewentualnie wyślijcie go do Babilonu, aby w Babilonie wydano mu wyrok⁸⁸.

Tekst ten wspomina zatem o dokumencie procesowym (*tuppi dīnim*), na podstawie którego miał zostać wydany wyrok. Wynika z tego, że w tym przypadku proces został już przeprowadzony i *de facto* zakończony, co zostało utrwalone we wzmiankowanym tu dokumencie. Jediną czynnością, jaka pozostała do wykonania, jest ogłoszenie wyroku. Dlatego właśnie list nie nakazuje wszczęcia procesu, lecz udanie się do instancji uprawnionej do ogłoszenia, tj. wydania wyroku. Można więc powiedzieć, że w tym przypadku zdanie *dīnam kīma šimdatim qabûm* występuje w swoim właściwym znaczeniu.

⁸⁶ Mówi o tym wyrażenie *awatam amārum*, które znajdujemy w sześciu listach, AbB 6 142:10; AbB 13 27:13; 38:1⁷; AbB 14 184:5-6; W AbB 9 6:9-10 znajdujemy podobne wyrażenie ⁹*a-wa-ti-šu maḥ-ri-ka* ¹⁰*li-iš-ku-un-ma*, swoje zeznania niech ci przedstawi. Z kolei AbB 9 25 relacjonuje zakończony proces, w którym rozpatrzenie zeznań miało już miejsce ⁷*a-wa-ti-šu-nu ni-mu-im-ma*, zeznania ich rozpatrzyliśmy, M. Stol, *Letters from Yale*, s. 19, *we have seen their case*.

⁸⁷ ²*a-na pí-i dub-pí di-nim ša na-ši-a³ku⁷* ³*dī-nam ki-ma ši-im-da-tim qá-bé-e-em* ⁴*il-li-ik*. F.R. Kraus, *Briefe aus dem British Museum (CT 52)*, s. 115, [...] *abgereist, gemäss dem Wortlaute der Prozessurkunde, die ich besitze, Recht nach dem Rechte sprechen*.

⁸⁸ ¹²*[di-nu]-⁷um⁷ i-na ká-dingir.ra^{ki} li-iq-qá-bi-šum*. F.R. Kraus, *Briefe aus dem British Museum (CT 52)*, s. 115, *soll ihm in Babylon Recht gesprochen werden*.

Dwie uwagi nasuwają się przy okazji opisanej tu sytuacji. Po pierwsze, zastanawiające jest, jaką postać miał wspomniany tu dokument procesowy (*tuppi dīnim*), który musiał zawierać dużo więcej szczegółów niż te, które posiadamy, gdyż musiał wystarczyć do ogłoszenia wyroku dla instancji, która miała to uczynić. Po drugie, zastanawia polecenie sprowadzenia brata powoda, który miał być także obecny w tej procedurze. Zapewne miał on być dostępny dla sądu, aby potwierdzić przynajmniej niektóre zeznania z wcześniejszego dochodzenia, lecz możliwe, że brat Ipqu-Šali miał być po prostu obecny przy ogłoszeniu wyroku, co mogło być także przyjętą wówczas normą.

Podobna sytuacja występuje w drugim liście, AbB 1 120, w którym po wzmiance, czego dotyczyła rozprawa, nadawca informuje adresata, że wysłał do niego gońca (*rakbū*) z opieczętowanym dokumentem (*kanikum*) wystawionym przez sędziów Babilonu. Następnie adresat wraz z zarządcą kupców oraz sędziami Sippar na tej podstawie mają wydać wyrok zgodnie z dekretem. W efekcie oba listy wyraźnie sugerują, że samo wydanie wyroku mogło być odrębną procedurą.

Inną sytuację przedstawiają pozostałe listy i w nich wyraźnie chodzi o przeprowadzenie rozprawy sądowej. I tak w AbB 13 176 ma to być postępowanie w sprawie pewnej, w AbB 9 268 jeden proces został już najprawdopodobniej przeprowadzony, więc nadawca listu streszcza adresatowi przebieg sprawy i dodaje:

*Teraz nasza tabliczka została wysłana do ciebie. Każ sprowadzić tutaj Ur-Šubulę, jego żonę, i jego teściową, abyśmy zgodnie z dekretem królewskim mogli wydać wyrok w ich sprawie*⁸⁹.

Obecność stron sporu także tu oznacza najprawdopodobniej, że ogłoszenie wyroku miała poprzedzić weryfikacja niektórych szczegółów dochodzenia, a więc *de facto* wznowienie go. Także w pozostałych listach zawierających klauzulę *dīnam kīma šimdatim qabūm* chodzi jednak o przeprowadzenie procesu wraz z wydaniem wyroku, co najlepiej widać w liście AbB 11 101.

Powiedz do awīlum. Tak mówi Iddatum.

Niech Szamasz i Marduk po wszystkie czasy obdarzają Cię życiem. Obyś był zdrow, obyś żył. Bóg, który Ciebie strzeże, głowę Twoją ku dobru niech kieruje. Piszę do Ciebie w sprawie pomyślności Twojej. Pomyślność Twoja przed Szamaszem i Mardukiem niech zawsze trwa!

⁸⁹ ^{30P}*ur-d[š]u. b]u.la aš-ša-as-sú* ³¹*ù e-mi-sú šu-r[i]-a-nim-ma* ³²*di-nam ki-ma ši-im-da-at* ³³*š[ar]-ri-im i ni-iq-bi-šu-nu-ši-im*. M. Stol, *Letters from Yale*, s. 163, *have Ur-Šubula, his wife, and his mother-in-law brought here, so that we may pronounce a verdict upon them according to the regulation of the king.*

Arđum, jeden z mieszkańców Nukar; tak mi doniósł: „(Jedna) kobieta z mojego zajazdu⁹⁰, która współpracowała ze mną od 20 lat, stwierdziła »(Już) mi się (to/tu?) nie podoba« (i) wszystkie (rzeczy), które były pod moją władzą zabrała i do domu sługi kantora Annunitum weszła»⁹¹. Tego Arđum wysyłam do Ciebie, wysłuchaj jego zeznania i wydaj wyrok zgodnie z dekretem, jaki posiadasz⁹².

W tym przypadku prawdopodobnie chodzi o przeprowadzenie całej procedury od samego początku po wydanie wyroku, co oznacza, że klauzula *dīnam kīma šimdatim qabūm* mogła niekiedy oznaczać to samo, co *dīnam kīma šimdatim šūhuzum*⁹³.

Listy z klauzulą *Dīnam kīma šimdatim qabūm*:

AbB 1 120, nadawca i adresat nieznanego, list w sprawie wydania wyroku *Wydajcie wyrok zgodnie z dekretem według (tego, co jest) na opieczętowanej tabliczce sędziów Babilonu, którą ma ze sobą Ipqu-Annunitum, nadzorca kupców*⁹⁴.

AbB 7 135, list nieznanego nadawcy do Liṭib-libbašu i sędziów (miasta x) w sprawie ogłoszenia wyroku:

*Zgodnie z brzmieniem tabliczki procesowej [...] w Babilonie zgodnie z dekretem niech mu zostanie ogłoszony wyrok*⁹⁵.

⁹⁰ ¹³ *šal é na-ap-ta-ri-ia*. M. Stol, *Letters from Collections in Philadelphia, Chicago and Berkeley* [AbB 11], Leiden 1986, s. 63, *of my inn*; zob. CAD N/II, 325, *a type of residence for foreigners and other persons*; R. Westbrook, *The Old Babylonian Term napṭarum*, „Journal of Cuneiform Studies” 1994, nr 46, s. 42–43.

⁹¹ ^{R18} *a-na é šú-ḥa-ri ša gala.ṣmaḥ an-nu-ni-tum* ¹⁹ *te-ru-ub*, tzn. wyszła za niego. Por. G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I, s. 284–289. Inaczej M. Stol, *Letters from Collections in Philadelphia...*, s. 63, *entered the house belonging to the servant of the chief lamentation-priest of Annunitum*.

⁹² ²³ *ša-ap-ti-šu ši-me-ma* ²⁴ *di-nam ki-ma ši-im-da-ti* ²⁵ *ša ma-aḥ-ri-ka i-ba-aš-šu-ú* ²⁶ *qi-bi-ši-im-ma*, *šaptum*, zob. CAD Š I, 483, *utterance, speech, command*; M. Stol, *Letters from Collections in Philadelphia...*, s. 63, *Listen to his word and pronounce a verdict about her according to the regulations obtaining with you (broken)*.

⁹³ Różnicę pomiędzy klauzulą *dīnam kīma šimdatim šūhuzum* a *dīnam kīma šimdatim qabūm* wyraźnie pokazuje list AbB 9 25, w którym sędziowie najpierw informują adresata, że przeprowadzili proces ⁸ *di-nam ki-ma ši-im-da-at be-li-ni* ⁹ *nu-ša-ḥi-zu-šu-nu-ti-ma*, a potem dodają, że *nakazali* określone działanie (ewidentnie jako wyrok) ¹⁶ *tu-ur-ra-am ni-iq-bi*, *nakazaliśmy zwrot*, M. Stol, *Letters from Yale*, s. 19, *we have told to return*.

⁹⁴ ¹⁰ *A-na pi-i ka-ni-ik di.kud.meš ká.dingir.ra* ¹¹ *ša ip-qi-an-nu-tum ugula dam.gar.meš* ¹² *na-š-šu-ú* ¹³ *di-nam ki-ma ši-im-da-a-tim* ¹⁴ *qi-bi-a-šu-nu-ši-im*, F.R. Kraus, *Briefe aus dem British Museum (CT 43 und 44)* [AbB 1], Leiden 1964, s. 89, *gemäss der gesiegelten Urkunde der Richter von Babylon, welche Ipqu-Annunitum, der Obmann der Kaufleute, bei sich hat, spricht ihnen gemäss dem Rechte Recht*.

⁹⁵ ¹⁰ *[d]i-nam ki-ma ši-im-da-tim ... i-na ká-dingir.ra* ^{ki} *li-iq-qá-bi-šum*, F.R. Kraus, *Briefe aus dem British Museum (CT 52)*, s. 115, *Recht nach dem Rechte ... soll ihm in Babylon Recht gesprochen werden*.

AbB 9 268, list naczelnika i starszych miasta Lalija do sędziów w sprawie sporu wśród członków rodziny o uprawę pola:

*Teraz nasza tabliczka została wysłana do ciebie. Każ sprowadzić tutaj Ur-Šubulę, jego żonę, i jego teściową, abyśmy zgodnie z dekretem królewskim mogli wydać wyrok w ich sprawie*⁹⁶.

AbB 11 101, list Iddatum do dostojnika (*awīlum*) w sprawie pracownicy, która odeszła z zajazdu (*bīt nap̄tarim*):

*Wysłuchaj jego zeznania i wydaj wyrok zgodny z dekretem, który masz przed sobą*⁹⁷.

AbB 13 176, list Marduk-našira do Gimil-Marduka w sprawie krzywdy (*ḥabālum*) córki Amat-Asalluḫi:

*Niech ona przybędzie do Babilonu i wyrok zgodny z dekretem niech zostanie jej wydany*⁹⁸.

4. *DĪNUM KĪMA ŠIMDATIM* A REGULACJE PRAW HAMMURABIEGO

W sposób nieunikniony rodzi się pytanie o związek spraw opisanych w powyższych listach z Prawami Hammurabiego. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można z nimi powiązać aż pięć przypadków opisanych w listach zawierających zdanie *dīnam kīma šimdatim šūḥuzum*. Dwa z nich, AbB 7 85 i AbB 13 27, wyraźnie nawiązują do przepisów dotyczących depozytu składowanego w budynku innego człowieka (§§ 120–122), jeden, AbB 13 38, do § 34, w którym mowa jest o krzywdzie żołnierza. Z kolei AbB 9 25 być może nawiązuje do § 138 traktującego o rozwodzie mężczyzny z żoną, która nie urodziła mu dzieci. Z kolei list AbB 6 80 wykazuje związek z § 280, w którym gwarantuje się prawo do wolności (uwolnienia) osoby wolnej, która została zniewolona. Teksty te pokazują więc, że starobabilońskie prawo stanowione wyraźnie nawiązywało do ówczesnych problemów prawnych. Niestety nie ma pewności, czy można to odnieść do samego orzecznictwa, gdyż nie wiemy, czy w którymkolwiek z powyższych przypadków sędziowie wydali wyrok rzeczywiście zgodny z Prawami.

Inaczej sytuacja wygląda w przypadku tekstów zawierających klauzulę *dīnam kīma šimdatim qabūm*, ponieważ tutaj wydany wyrok ma być zgodny z prawodaw-

⁹⁶ ³²*di-nam ki-ma ši-im-da-at* ³³§[ar]-ri-im i *ni-iq-bi-šu-nu-ši-im*, M. Stol, *Letters from Yale*, s. 163, *we may pronounce a verdict upon them according to regulation of the king*.

⁹⁷ ²³§a-ap-ti-šu ši-me-ma ²⁴*di-nam ki-ma ši-im-da-ti* ²⁵§a ma-aḥ-ri-ka i-ba-aš-šu-ú ²⁶qi-bi-ši-im-ma; M. Stol, *Letters from Collections in Philadelphia...*, s. 63, *Listen to his word and pronounce a verdict about her according to the regulations obtaining with you (broken)*. Na temat *nap̄tarim* zob. R. Westbrook, *The Old Babylonian...*, s. 42–43.

⁹⁸ ¹⁰a-na ká.dingir.raki ¹¹li-il-li-kam-ma ¹²*di-nam ki-ma ši-im-da-tim* ¹³li-iq-bu-ši-im, W.H. van Soldt, *Letters in the British Museum...*, s. 147, *Let her come to Babylon, so that they will pronounce her a verdict in accordance with (royal) regulations*.

stwem królewskim. Niestety, podstawa prawna takiego wyroku nazwana jest *šimdat šarrim*, nie wskazuje na Prawa, lecz inne akty królewskie. Konstatacja ta rodzi jednak kolejny problem, czym są *šimdātum* (mn.), na które wskazują nadawcy tych listów, i jak mają się one do zbioru na steli z Luwru? Ewidentnie z kilku powodów nie możemy ich uważać za tożsame z Prawami Hammurabiego, które w Epilogu Praw określa się jako *dīnat mīšarim* (*sprawiedliwe wyroki*) albo po prostu *narū* (*stela*)⁹⁹. Po drugie, same Prawa w paragrafach 51 i ‘u’ dwukrotnie powołują się na *šimdat šarrim* (mn.), które tym samym musiały być czymś innym niż regulacje tego zbioru. Nie ulega jednak wątpliwości, że musiał istnieć jakiś związek między Prawami a *šimdātum* (mn.). Związek ten mógłby sugerować list AbB 9 268, w którym mowa o przestępstwie najprawdopodobniej opisanym w paragrafach 253–256 Praw Hammurabiego. Zarówno w liście, jak i w tych przepisach Praw chodzi o złamanie kompleksowej umowy dotyczącej uprawy pola przez najemnika¹⁰⁰. Jednak list ten najprawdopodobniej nie pochodzi z królestwa Babilonu ani z czasów Hammurabiego, toteż nie może posłużyć jako argument w tych rozważaniach¹⁰¹.

Mimo to wymienione wyżej listy zawierające klauzulę *kīma šimdatim šūhuzum*, bez wątpienia pochodzące z czasów Hammurabiego lub niewiele późniejszych, pozwalają na daleko idące wnioski. Warto bowiem zauważyć, że np. w paragrafach dotyczących depozytu wskazuje się na procedurę dochodzeniową, która tutaj mogłaby być uznana za podstawę prawną dla adresatów listu¹⁰². Tymczasem listy te nie odsyłają adresatów do Praw, lecz do *šimdatum*, co oznacza, że w tym przypadku jedno i drugie regulacje funkcjonowały w tym samym czasie, co świadczyłoby o chaosie prawnym w państwie starobabilońskim. Jest to jednak mało prawdopodobne z uwagi na niewielką liczbę takich regulacji funkcjonujących w ciągu całej tej epoki. Przypuszczalnie więc nazwą *šimdātum* (mn.) określano dużo liczniejszą grupę regulacji prawnych niż te zapisane na steli Praw. Na niej zaś wyryto tylko część z nich, co mogło mieć na celu ich utrwalenie, ponieważ stela mogła zachować je w sposób pewniejszy niż teksty zapisane na tabliczkach oraz dawała możliwość chwalebego wyeksponowania takich regulacji na steli w świątyni, czego nie gwarantowały teksty *šimdātum* (mn.) zapisane i rozsyłane na niewielkich glinianych tabliczkach. Jednak w codziennej praktyce prawnej ważniejsze były *šimdātum*

⁹⁹ Por. W. Tyborowski, *Prawa Hammurabiego...*, s. 158, 160; G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. II, s. 95, *just laws*, s. 97; zob. CAD N I, 364, *stone monument inscribed with laws and regulations*.

¹⁰⁰ Por. G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I, s. 444–448; W. Tyborowski, *Złoto Mezopotamii...*, s. 59.

¹⁰¹ Z tego względu postać ta nie pojawia się ani w R. Harris, *Ancient Sippar...*, ani w G.Th. Ferwerda, E. Woestenburg, *Index of Personal Names of Old Babylonian “Sippar”*, Leiden 1998, s. 345.

¹⁰² Takie wskazania znajdujemy w § 124, gdzie mowa jest o wyjaśnieniu okoliczności zaginięcia rzeczy zdeponowanych w magazynie. Zob. G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. II, s. 237–239.

ogłaszane przez króla, kopiowane w kancelarii królewskiej i w postaci pisemnej dostarczane do urzędników, którzy mieli je stosować jako podstawę swego orzecznictwa i innych ważnych decyzji. *Šimdātum* funkcjonujące w takiej formie były dużo bardziej poręczne i skuteczne, dlatego w tekstach mówi się o nich, a nie o steli.

O tym, że w analizowanych tu listach sędziowie mieli także orzekać na podstawie takich przysłanych im kopii *šimdatum*, czytamy w liście AbB 11 101:

Arđum, jeden z mieszkańców Nukar tak mi doniósł: „(Jedna) kobieta z mojego zajazdu, która współpracowała ze mną od 20 lat, stwierdziła »(Już) mi się to nie podoba« (i)¹⁰³ wszystko, co mi podlegało, zabrała i do domu sługi kantora Annumitum weszła¹⁰⁴. Tego Arđum wysyłam do Ciebie, skargę jego wysłuchaj i wydaj wyrok zgodnie z dekretem, jaki posiadasz¹⁰⁵.

Nie wiemy, jakie było brzmienie takich *šimdātum* (mn.), bo żadne z nich nie zostało dotąd zidentyfikowane i opublikowane. Być może przykładem takiego dekretu jest list Samsu-iluny, syna Hammurabiego, do Ibbi-Šahana, namiestnika jednej z prowincji, w którym za krótkim adresem (AbB 3 1): „Do Ibbi-Šahana mów, tak oto rzecze Samsu-iluna” czytamy:

Niech nikt nie kupuje mężczyzny lub kobiety, ludzi z Idamaras lub Arraphy z rąk Sutejczyków. Nabywca, który by mieszkańca Idamaras lub Arraphy z rąk Sutejczyków za srebro kupił, srebro swe straci.

Wprawdzie tekst ten nie jest normą, która miała trwać przez długi czas, jednak jej prawny charakter nie ulega wątpliwości. Warto zwrócić uwagę, że nie mówi on ani o zakresie czasowym, ani terytorialnym działania takiego zakazu, możliwe więc, że są one zredagowane jak *šimdātum*, o których mowa jest w naszych listach¹⁰⁶.

WNIOSKI

Analizowane wyżej klauzule/zdania *dīnam kīma šimdatim šūhuzum* oraz *dīnam kīma šimdatim qabūm* wskazują zasadniczo na dwa ważne zjawiska występujące w prawodawstwie i orzecznictwie okresu starobabilońskiego. Zdanie pierwsze

¹⁰³ AbB 11 101:15 *um-ma ši-i-ma ú-ul li-ib-bi*; Stol M., *Letters from Collections in Philadelphia...*, s. 63, ‘(It is) no (longer to) my liking’. Zob. CAD L, 164, *libbum*, *wish*, *desire*.

¹⁰⁴ *Iterub (erēbum)*, M. Stol, *Letters from Collections in Philadelphia...*, s. 63, *entered*; termin akademicki używany także w znaczeniu *wyszła za mąż*; G.R. Driver, J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. I, s. 248–249; M.E.J. Richardson, *Hammurabi’s Laws. Text, Translation and Glossary*, London – New York 2000, s. 83; W. Tyborowski, *Prawa Hammurabiego...*, s. 63.

¹⁰⁵ *Par-du-um šu-a-ti* ²²*a-na ma-ab-ri-ka at-tar-dam* ²³*ša-ap-ti-šu ši-me-ma* ²⁴*di-nam ki-ma ši-im-da-ti* ²⁵*ša ma-ab-ri-ka i-ba-aš-šu-ú* ²⁶*qí-bi-ši-im-ma*, M. Stol, *Letters from Collections in Philadelphia...*, s. 63, *pronounce a verdict about her according to the regulations obtaining with you [...]*.

¹⁰⁶ H. Klengel, *Sklaven aus Idamaraz*, „Altorientalische Forschungen” 1977, nr 5, s. 64–65.

wskazuje na fakt istnienia odrębnych regulacji prawnych dotyczących prawidłowego przebiegu procesu sądowego w tym okresie. Zdanie drugie dowodzi, że wyroki wydawane w sądownictwie tego okresu miały opierać się na regulacjach prawnych dotyczących konkretnych problemów.

Wniosek, jaki wynika z powyższej analizy, jest taki, że same Prawa Hammurabiego mogły być wyciągiem, reprezentacją dużo większej liczby regulacji królewskich zwanych *šimdātum* (mn.). Możliwe, że tworząc Prawa, na rozkaz Hammurabiego spisano pewną ich część na monumentalnej steli, która nie mogła oczywiście pomieścić ich wszystkich, lecz były one (znaczniej?) liczniejsze niż te, które tam znajdujemy. O tym, że stela nie zawierała wszystkich regulacji królewskich, jakie ówczesnie były znane, świadczy choćby fakt, że sam obelisk jest dokładnie pokryty inskrypcją, jak gdyby skrybowie, którzy redagowali ten napis, chcieli na nim umieścić jak najwięcej tekstu. Z oczywistych względów mogło się to okazać nie do wykonania, więc pokryli napisem taką część steli, jaką zdołali.

Skróty wykorzystanych tomów listów starobabilońskich

- AbB¹⁰⁷ – F.R. Kraus, *Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung*, Leiden 1964.
 AbB 1 – F.R. Kraus, *Briefe aus dem British Museum (CT 43 und 44)*, Leiden 1964.
 AbB 2 – R. Frankena, *Briefe aus dem British Museum (LIH und CT 2–33)*, Leiden 1966.
 AbB 3 – R. Frankena, *Briefe aus der Leidner Sammlung*, Leiden 1968.
 AbB 4 – F.R. Kraus, *Briefe aus dem Archive des Šamaš-ḥašir in Paris und Oxford (TCL 7 und OECT 3)*, Leiden 1968.
 AbB 6 – R. Frankena, *Briefe aus dem Berliner Museum*, Leiden 1974.
 AbB 7 – F.R. Kraus, *Briefe aus dem British Museum (CT 52)*, Leiden 1977.
 AbB 9 – M. Stol, *Letters from Yale*, Leiden 1981.
 AbB 10 – F.R. Kraus, *Briefe aus kleineren westeuropäischen Sammlungen*, Leiden 1985.
 AbB 11 – M. Stol, *Letters from Collections in Philadelphia, Chicago and Berkeley*, Leiden 1986.
 AbB 13 – W.H. van Soldt, *Letters in the British Museum, Part 2*, Leiden 1994.
 AbB 14 – K.R. Veenhof, *Letters in the Louvre*, Leiden 2005.

Skróty zastosowane w transliteracjach

- A – awers
 KD – krawędź dolna
 KG – krawędź górna
 R – rewers

¹⁰⁷ Listy przytaczane w artykule w transliteracji zostały potraktowane jako źródło i oznaczone są skrótami AbB 3 1, AbB 4 40 itd. Z kolei tłumaczenia tych listów zamieszczone w tych tomach zostały potraktowane jako publikacje współczesnych badaczy, bo takimi są w rzeczywistości, np. F.R. Kraus, *Briefe aus dem Archive des Šamaš-ḥašir in Paris und Oxford (TCL 7 und OECT 3)*, Leiden 1968.

OLD BABYLONIAN PROCEDURAL LAW
IN LIGHT OF LETTERS FROM THE PERIOD

Abstract

Besides the Old Babylonian legal collections, legal documents which come from this period also show that the procedures connected with court proceedings in Babylonia in the first half of the second millennium BC had a clearly normalized form. This is suggested by both paragraphs 9 through 13 of the Hammurabi code of laws and numerous trial documents. Unfortunately, none of these categories of texts allows one to determine whether this was a result of arranging experiences which stemmed from practice or of regulations imposed by state authorities. A separate category of texts delineating the procedures and the course of Old Babylonian proceedings are letters from this period. They contain mentions of royal decrees (*šimdatum* / *šimdat šarrim*) which regulated the course of court proceedings and even the delivery of sentences. There was an obligation to proceed in accordance with the royal decrees in case of all cases which were connected with persons who performed functions within the framework of the state's administrative apparatus. This may mean that there was an obligation to promulgate the laws passed by the authorities. Admittedly, the texts which are called *šimdatum* or *šimdat šarrim* remain hitherto unidentified. However, they could have the form of specific orders which pertained to legal problems such as AbB 3 1, which contains a simple prohibition on particular activities.

Keywords: Hammurabi code of laws, court proceedings in Mesopotamia, Old Babylonian letters